

УДК: 94: (575.2) : 94 (574)

Абдужапар уулу Канатбек
Кыргыз-түрк Манас университетинин PhD докторанты

**XVIII К. ОРТОСУНДА АЖЫБИЙДИН ЖАЛПЫ КЫРГЫЗ УРУУЛАРЫН
БИРИКТИРИП БИРДИКТҮҮ БИЙЛИК КУРУУ БОЮНЧА ЖҮРГҮЗГӨН
ИШ АРАКЕТТЕРИ – МАНЖУРЧА АРХИВДИК ДОКУМЕНТТЕРДЕГИ
МААЛЫМАТТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ**

Абдужапар уулу Канатбек
PhD докторант
Кыргызско-турецкий университет Манас
**ДЕЙСТВИЯ И УСИЛИЯ, ПРЕДПРИНЯТЫЕ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА АЖЫБИЙЕМ
ДЛЯ ОБЪЕДИНЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПЛЕМЕН И СОЗДАНИЯ ЕДИНОЙ ВЛАСТИ –
НА ОСНОВЕ СВЕДЕНИЙ ИЗ МАНЬЧЖУРСКИХ
АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ.**

Abduzhapar uulu Kanatbek
PhD student
Kyrgyz-turkish Manas university
**EFFORTS AND ACTIVITIES CARRIED OUT BY AJIBIY
IN THE MID-18TH CENTURY TO UNIFY THE KYRGYZ TRIBES AND ESTABLISH A
CENTRALIZED AUTHORITY – BASED ON INFORMATION FROM MANCHU-
LANGUAGE ARCHIVAL DOCUMENTS**

Аннотация. Бул макалада XVIII к. орто чениндеги Тянь-Шандык кыргыздардын бирдиктүү бийлик куруу үчүн жасаган аракеттери Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбийдин ишмердигинин мисалында каралат. Цин дооруна тиешелүү кытайча, манжура тарыхый эмгектер жана архивдик документтердеги маалыматтар боюнча Адыгине уруу биримдигинин түзүлүү мезгили, Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларынын күчүн бириктирип бирдиктүү бийлик куруу үчүн жасаган иш-аракеттери жана анын бул максатынын ишке ашпай калуусунун себептери талданат. Изилдөөдө Кытайдын биринчи тарыхый архивинде сакталып турган тиешелүү тарыхый-архивдик документтерге жана башка кытай тилиндеги Цин доору боюнча тарыхый эмгектердеги темага байланыштуу маалыматтарга таянуу менен тарыхый анализ жүргүзүлүп, изилдөөнүн максатын аткарууга аракет жасалат. Адыгине уруу биримдигинин түзүлүшү ошол мезгилдеги саясий кырдаалга жараша болгон, өз ара бири-бирине баш ийбеген, өз алдынча бийлик жүргүзүп келген ар кайсы кыргыз уруулары сырткы күчтөр тарабынан жаралган коркунучтар жана чакырыктарга туруштук берүү үчүн бирдиктүү бийлик жүргүзүүсү шарт болгон. А бирок жалпы кыргыз урууларынын бирдиктүү бийликке айланышы тегерегиндеги күчтүү ээликтердин кызыкчылыктарына каршы келгендиктен, Ажыбий ал мезгилде жалпы кыргыз урууларын толуту менен бирдиктирип күчтүү бийлик кура алган эмес.

Негизги сөздөр: Тянь-шандык кыргыздар, бирдиктүү бийлик, Адыгине уруу биримдиги, Ажыбий

Аннотация. В данной статье на примере деятельности Ажыбия, лидера родоплеменного объединения Адыгине, рассматриваются усилия тянь-шаньских кыргызов по созданию единой власти в середине XVIII века. На основе информации из китайских и маньчжурских исторических трудов цинской эпохи, а также архивных документов анализируются: период формирования племенного союза Адыгине, попытки Ажыбия консолидировать силы кыргызских племён для установления централизованной власти, а также причины, по которым эта цель не была достигнута.

Исследование опирается на историко-архивные документы из Первого исторического архива

Китая и другие китайскоязычные источники цинского периода, что позволяет провести исторический анализ в рамках поставленных исследовательских задач. Формирование племенного союза Адыгине было обусловлено политической ситуацией того времени: необходимостью противостоять внешним угрозам и вызовам со стороны соседних держав, что требовало создания единой власти над традиционно автономными кыргызскими племенами, которые прежде управлялись самостоятельно и не подчинялись друг другу. Однако, как отмечается в работе, попытки Ажыбий полностью объединить кыргызские племена под сильной централизованной властью потерпели неудачу, поскольку процесс консолидации противоречил интересам могущественных соседних государств, стремившихся сохранить раздробленность кыргызов.

Ключевые слова. Тянь-Шанские кыргызы, единая власть, родоплеменное объединение Адыгине, Ажыбий.

Abstract. This article examines the efforts of the Tian-Shan Kyrgyz in the mid-18th century to establish a unified authority, exemplified by the activities of Ajibiy, leader of the Adygine tribal confederation. Based on Chinese and Manchu historical works from the Qing dynasty and archival documents, the analysis covers the period of the Adygine confederation's formation, Ajibiy's endeavors to unite the Kyrgyz tribes under a centralized authority, and the reasons for the failure of this objective. The study conducts a historical analysis based on relevant archival documents preserved in China's First Historical Archives and other Chinese-language historical works from the Qing dynasty, aiming to fulfill the research objectives. The establishment of the Adygine tribal confederation was driven by the political necessity of the time, as fragmented Kyrgyz tribes—traditionally autonomous and resistant to subordination—faced growing threats and challenges from external powers, necessitating a unified authority to resist these pressures. Despite this need, Ajibiy's attempt to consolidate all Kyrgyz tribes under a single, centralized authority ultimately failed because the unification conflicted with the interests of powerful neighboring powers.

Key Words: The Tian-Shan Kyrgyz, the unified authority, the Adygine tribal Confederation, Ajibiy

Киришүү

XVIII к. ортосунда Цин империясы Жуңгар хандыгы менен жүргүзгөн 70 жылдык күрөшүүсүнүн натыйжасында Жуңгар хандыгын багындырып, Чыгыш Түркистанда бийлигин орнотот. Кезинде Орто Азия калктарын титиретип турган Жуңгар хандыгынын Цин империясы тарабынан жок кылынуусу Орто Азия элдеринин үрөйүн алган. Жада калса Орто Азия мусулмандары бул окуяны кыяматтын белгиси катары көрүшкөн. Мындан улам Орто Азия элдерин өздөрүнүн арасында болуп келген чыр- чатактарын убактылуу токтотуп, кытайлар тарабынан болушу мүмкүн болгон баскынчыл иш аракеттерине каршылык көрсөтүү үчүн күчтөрүн бириктиргенге аракеттенишкен.

Ушундай кырдаалда ар кайсы түштүк кыргыз уруулары үчүн да бирдиктүү саясат жүргүзүү замандын талабы болгон. Анын үстүнө Кокондун түштүк кыргыздар менен болгон туруксуз мамилеси да түштүк кыргыз урууларынын бирдиктүү саясат жүргүзүү зарылчылыгын жараткан. XVIII к. орто ченинде жашаган Адыгине жана Ичкилик урууларынын башында турган Ажыбий түштүк кыргыз уруулары менен түндүк кыргыз урууларын бириктирип сырткы душмандарга каршы бирдиктүү күч курганга далалаттанган. Бирок, жалпы кыргыз урууларынын бирдиктүү бийлик куруп, чоң күчкө айлануусу Цин империясынын да, Кокондун да кызыкчылыгына каршы келген. Натыйжада, Кокондун Ирдана бегин Цин императору менен алака түзүп, түштүк кыргыз урууларынын башында турган Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбийге каршы “жашыруун” келишим түзүшөт. Ошентип, анын бул аракеттери сырткы күчтөрдүн кийлигишүүсүнөн улам аз жерден ишке ашпай калган.

Бул макалада каралып жаткан доорго тиешелүү архивдик документтерге жана тарыхый булактарга таянуу менен тарыхый анализ жүргүзүү ыкмасы колдонулду. Тагыраак айтканда Цин династиясы учурунда колдонулган манжур тилиндеги расмий иш кагаздары (Бүгүнкү күндө Кытайдын биринчи тарыхый архивинде сакталып турган архивдик документтер жана алардын фотокопиялары) жана айтылып жаткан доорго тиешелүү кытай тилиндеги тарыхый эмгектер колдонулду.

Тарых илим дүйнөсүндө белгилүү болгон, XVIII кылымда жашаган Адыгиненин Баргы уруусунан чыккан Ажыбий тууралуу маалыматтарды кытай тилиндеги тарыхый булактардан

кездештирүүгө болот. Бирок, ал тарыхый булактардагы маалыматтар фрагментардуу, кыскача гана берилгендиктен, ал мезгилдеги жалпы тарыхый көрүнүштү, анын ичинде Ажыбийдин ишмердигин, Адыгине уруу биримдигинин Фергана өрөөнүндөгү маанилүү ролун көрүүгө дээрлик мүмкүн эмес болуп келген. Ал эми ошол мезгилде Цин династиясында колдонулган манжур тилиндеги расмий иш кагаздарында Кытайдын чет тарабындагы ээликтер, уруулар ж.б. менен болгон карым-катнаштары тууралуу кеңири маалыматтар жазылган. Бүгүнкү күндө биринчи кол булак саналган бул архивдик документтерди кезинде ошол мезгилдин тарыхый эмгектерин жазууда да Цин империясынын авторлору колдонушкан. Ошондуктан тарыхый изилдөөдөгү маанилүүлүгү жагынан алып караганда аталган архивдик документтер жогору турат. Бул архивдик документтерде тарыхый маалыматтар салыштырмалуу деталдуу түрдө берилген. Бул макалада Ажыбийдин ишмердигине байланыштуу маанилүү тарыхый маалыматтар алгачкы ирет колдонулду. Адыгине уруу биримдигинин түзүлүү мезгили, себептери, XVIII к. орто ченинде Адыгине кыргыздарынын Фергана өрөөнүндөгү саясий окуяларда аткарган ролу, Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларын бириктирип, сырткы күчтөргө каршы жүргүзгөн иш аракеттери, жана анын жалпы кыргыз урууларын бириктирип күчтүү бирдиктүү кыргыз бийлигин куруу үчүн жасаган аракеттеринин ийгиликсиз болушунун себептери манжурча архивдик документтерге жана кытайча тарыхый булактарга таянып изилденди.

Ажыбий башында турган Адыгине уруу биримдигинин түзүлүшү

Цин дооруна тиешелүү манжур тилиндеги архивдик булактарда Чыгыш Түркистандын батыш тарабында жайгашкан Фергана өрөөнүндөгү эки чоң күч тууралуу Чжао Хуэй¹ (Чжао Хой) 1759-жылдын 2-декабрында император Хун Лиге² (Цянь Лун) жасаган баяндама катында төмөнкүчө маалымат берилет:

“Wesimburengge, aha Jao Hūi, Emin Hojo gingguleme wesimburengge donjibume wesimbure jalin, baicaci, neneme hoisei gubci ba be gemu toktobuha bicibe damu Hasihar i wargi ergi de bisire Hohān, Margalang, Anjiyan, Namagan i jergi hoton i hoise, geren aiman i burut se umesi labdu, Hohān i Erdeni bek, burut i Ajibii umesi hūisungge esebe dahabume toktobuci, Hasigar, Yerkim i urse elhe ombi, seme gūniha bihe, ...” (Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин жыйнагы [ЦДСБМАДЖ], 42- том [т.], 2012, 116-119 бб.; Кытайдын биринчи тарыхый архиви [КБТА]: Цзюнь-цзичу манжурча баяндама каттардын көчүрмөсү [ЦМБКК], 03-0178-1793-027).

Котормосу: *“ (Императорго) Баяндама каты : кулунуз Чжао Хуэй, Эмин Хожо маалыматты сизге жеткирүү үчүн тизе бүгүн билдиребиз, байкашыбызча, буга чейин ар кайсы жерлердеги мусулмандарды³ (өзүбүзгө) багындырдык, бир гана Каишгардын батышындагы Кокон, Маргалаң, Наманган, Анжиян ж.б. шаарларда мусулмандар, ар кайсы уруудагы буруттар өтө көп санда жашашат. Кокондун Ирдана беги жана буруттардын Ажыбийи өтө таасирдүү күчкө ээ, эгерде алардын көңүлүн (өзүбүзгө) ооштура алсак (багындырсак), Каишгар, Жеркендиктер туруктуу болуп калаар эле, деп ойлоп жатабыз, ...”*

Бул маалыматта Ажыбий Фергана өрөөнүндөгү эки чоң күчтүн бири катары айтылып жатат. Айтылган эки күч циндиктер өздөрүнүн жаңы ээлеген аймактарында бийликтерин турукташтыруу маселесинде чоң ролду ойноп тургандыгын көрүүгө болот. Бул жерде Ажыбий түштүк кыргыздардын (буруттардын) атынан чыгып жаткандыгы анын ал кезде түштүк кыргыз урууларын бириктирип өзү башына келгендигин айта алабыз. Ажыбий кайсы уруулардын башында тургандыгы тууралуу башка бир манжурча архивдик документте төмөнкүдөй маалымат берилет:

“..., Ajibii oci, jebele ergide bisire Edegene, Isikilik, Cirik, Haratigin, Harbagaši, Burio, Yuru, Hürmusi i jergi aiman i burut i dorgi ahūcilaha niyalma, ...” (ЦДСБМАДЖ, 42-т., 2012, 353-б.)

Котормосу: *“..., ал эми Ажыбий болсо, оң канаттагы Адыгине, Ичкилик, Черик, Каратегин, Карабагыш, Бөрү, Yuru (Жору?), Hürmusi (?) ж.б. бурут урууларынын башчысы, ...”*

¹ (1708–1764) , Цин аскер башчысы, император менен тууганчылык байланышы болгон. Синьцзянды багындырууда империяга чоң кызмат көрсөткөн. “Чек ара аймактарды тынчтандыруучу (багындыруучу) колбашчы (генерал)” наамын алган.

² Хун Ли – Цин династиясынын 6-императорунун (1736—1795) өз аты, толук аты жөнү Айсиньгэро Хунли. Цянь Лун – анын башкаруу жылдарынын девизи.

³ Цин доорундагы тарыхый адабияттарда Батыш чөлкөмүндө жашап отурукташкан, дыйканчылык менен алектенген мусулман элдерди “Хуэй” деп аташкан. Көпчүлүк учурда уйгур жана өзбектерге карата колдонулган.

Ажыбий башында турган Адыгине уруу биримдиги Адыгине чоң уруусунун ичиндеги уруулардан сырткары Ичкилик урууларын, Черик, Каратегин, Карабагыш, Hürmusi, Моңолдор, Басыз ж.б. урууларды өзүнүн ичине камтыган (ЦДСБМАДЖ, 42-т., 2012, 353-б.; ЦДСБМАДЖ, 57-т., 2012, 114-б.; КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012, (063- 2812)). Ал эми Ажыбий кайсы мезгилден тарта жалпы түштүк кыргыз урууларынын башында туруп, алардын башчысы катары башка кошуна элдер менен мамиле кыла баштаган? Автордун пикири боюнча циндиктер Синьцзянды ээлеп анын батыш тарабындагы элдер (анын ичинде кыргыздар) менен мамиле кылып баштаган учурда, Ажыбий түштүк кыргыз урууларын бириктирип өзү башына келген. Бул боюнча Цин империясы Дактана⁴ баш болгон элчилерин түштүк кыргыз урууларынын ээлеген аймактары аркылуу өтүп Коконго баргандыгы, ал жерлерде көргөндөрү тууралуу Цин императоруна жасаган баяндамаларынан, жана бул окуяга чейинки (Цин императоруна) жасалган баяндамалардан көрө алабыз. Цин империясынын түштүк буруттарга жана Коконго жиберген биринчи расмий элчилиги тууралуу маалыматтар боюнча “Пиндин Чжунгаэр фанлюе” китебинде төмөнкүдөй маалымат берилет:

“ (1759 年) 八月十二日。据达克塔纳。遣人同额德格讷之阿济比。差人沙喇库楚克等。呈称闰六月十八日。由喀什噶尔起程。二十九日。至安集延。为首伯克四人。俱系额德格讷之阿济比总统。与霍罕额尔德尼伯克交好。

(Пиндин Чжунгаэр Фанлюе [ПЧФ], 2-томдук [тк.], 78-бөлүк [бк.], 1990, 2364-2365 бб.)

Котормосу: “(1759-ж.) (кытайдын салттык календары боюнча: 8-айдын 12 си) 2- октябрда, Дактана Адыгине (бийи) Ажыбийдин кишиси Сарыкүчүк ж.б. менен киши жиберет (Чжао Хуэйдин Жеркендеги казармасына), алардын билдирүүсүнө караганда, (Дактана ж.б.) 4-августта Каишгардан жолго чыгышат, 21-августта Анжиянга барышат, (Анжиянды) башкарган 4 бек бар экен, алардын баарысы Адыгиненин бийи Ажыбийдин башкаруусунда турушат, (алар) Кокондун Ирдана беги менен жакыны мамиледе .”⁵

⁴ Дактана, Цин империясынын министри, императордун жансакчысы, элчи. Бул элчилик Цин империясы батыш (түштүк) буруттарга жана Коконго жиберген биринчи расмий элчилиги болгон, алар 1759-ж. 9-августунда жолго чыгып, 21-августта Анжиянга барган. Бул элчилерди жиберүүдөгү Цин генералы Чжао Хуэйдин негизги максаты батышты көздөй качкан кожо кландарынын башчылары ага-уни Хожижан (Хожя Жихан) жана Бурхан ад-Диндин жолун тосуп колго түшүрүү үчүн буруттар жана Кокон менен мамилеге кирүү болгон.

⁵ Автордун пикиринде бул жерде Анжияндын 4 беги менен Ирданын мамилеси жөнүндө сөз болуп жатат, бул маалыматтын кытайча булактарда берилген версиясында, чындыгында, Ажыбий менен Ирданын мамилеси тууралуу айтылып жаткандыгын түшүнүүгө болот. Ошондуктан “Пиндин Чжунгаэр фанлюе” сыяктуу кытай тилинде жазылган цин булактарын орус тилине которууда “Ирдана менен Ажыбий достук мамиле түзүшкөн” деген сыяктуу котормолорду көрүүгө болот. (Караңыз: Супруненко Г.П. “Материалы из китайских источников по истории кыргызов XVIII начала XIX вв.” 55-бет). Ушул эле маалыматты Дактананын билдирүүсү боюнча императорго манжур тилинде жазган Чжао Хуэйдин баяндама катынан карасак, айырмачылыкты көрө алабыз. Анда айтылат: “... aha be Daktana i alibuha bithe be tiwaci, bihede arahange, Daktana bi jiyanggiyin ambasai afabuha songkoi Hasihar ci anagan ninggun biyai juwan jakin de jurafi ineku biyai orin uyum de Anjiyan de isinjifi fonjici Anjiyan de duin dalaha bek bi, gemi Edegene i Ajibii uheri dalaha bime, Erdeni bek i emgi banjirengge umesi sain serede, ...” (Котормосу: “... кулunuz (Чжао Хуэй), Дактананын жөнөткөн катында (берилген маалыматты) карасам, анда айтылып жатат: “Мен (Дактана) генерал (Чжаохуэй) буюргандай Каишгардан 4-августта жолго чыктым, 21-августта Анжиянга жетип келдим, сураштырсам Анжиянды башкарган 4 бек бар экен, баарысы Адыгиненин бийи Ажыбийге баш ийет экен, (ал эми) Ирдана бек менен өтө жакыны мамиледе жашашат деп айтышты”, ...”); Белгилей кетчү жагдай, жогорудагы (Дактанадан келген) маалыматты Чжао Хуэй 2-октябрда алып жатат, ал эми катта жазылган Цин элчилери 4-августта Каишгардан жолго чыгып 21-августта Анжиянга баргандыгы, жана бул аралыкта алган кээ бир маалыматтар тууралуу айтылып жатат. Бул маалыматтарды алган соң Чжао Хуэй императорго баяндама кат жазып жиберет, ал кат император сарайына 2-ноябрда барып катталгандыгын архивдик булактардан көрүүгө болот. Демек, манжурча архивдик материалдарды (кыргыздар тууралуу) колдонууда анда берилген окуянын ишке ашкан убактысын, Каишгардагы (же Жеркен ж.б.) генералдар бул маалыматты алган убактысын, ошондой эле ушул эле маалыматтын императорго жетип барган убактысын эске алуу керек, антпесе окуянын кайсы убакытта жүзөгө ашкандыгы боюнча жаңылыштыктар болуп калышы мүмкүн. Анткени бүт эле манжурча архивдик материалдарда окуянын кайсы убакта болуп өткөндүгү тууралуу маалымат жазыла бербейт, ал эми император сарайындагы Жогорку аскердик мекемесинин (министрлик) кызматкерлери Синьцзяндан императорго жолдонгон генералдардын ар бир баяндама каттарын тизмелеп, көчүрмөлөрүн жазып өзүнчө сакташкан, анда жазылган жылы, айы, күнү тууралуу маалымат император сарайына келгенден кийинки убакыт жазылган, б.а. маалымат императорго жеткен күн жазылган. Ошондуктан, окуянын убактысы архивдик материалда так берилбесе, аны аныкташ үчүн ал каттын императорго жетип келиши үчүн жолго кеткен убакытты эске алуу керек. Каишгардан императорго жазылган генералдардын баяндама каттары орто эсеп менен 25 күндүн тегеренинде (эң бат дегенде) Пекинге жетип турган, Пекинден Каишгарга жөнөтүлгөн императордун буйруктары да 25 күндө жеткен. Ал эми буруттардан же Кокондон Каишгарга жазылган каттар аралыктын алыс жакындыгына жараша 10 күндөн кем эмес убакытта жеткен.

Ушундай эле мазмундагы маалымат манжурча архивдик материалдарындагы 1759-ж. 2-ноябрында генерал Чжао Хуэй империатор Цянь Лунга жасаган баяндама катында берилет (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 2012, 439-б.; КБТА: ЦМБКК, 03-0178-1784-009, (054-1548)). Мында көрүнүп тургандай, Ажыбий Цинден келген биринчи расмий элчилик учурунда Адыгине уруу биримдигинин башына келип, кыргыз уруулары гана эмес кээ бир Анжияндык бектерди да өз башкаруусу астына ала алган. Ал эми Дактана Анжиянга жетип барганга чейин, т.а. 1759-ж. 20-августунда ⁶ Жоош уруусунан Цин генералы Чжао Хуэйга келген элчилердин маалыматына караганда, элчилер түштүк кыргыз урууларынын уруу башчыларынын атынан жиберилип жаткандыгын көрүүгө болот, манжурча материалда төмөнкүдөй маалымат берилет:

“... (anagan i ninggun biyai) orin jakūn de, geli Anjiyan i hanci tehe burut Yawasi aiman i bii Hojiyar i takūraha elcin Tokto, Yogasidi jifi alarangge, meni Hojiyar bii i gisun, jakan burut i Bargan aiman i Ajibii, Buri aiman i Andahūl bii i baci niyalma takūrafi alanjihangge, Hojiyan sei baci emu burut ukame tucifi Isikilik i nukte de isinafi alaha bade, Hojiyan i ahūn deo Yerkim, Hasihar ci ukafi Badakšan de genere de, Badakšan de hafunara jugūn de bisire amba birai doogan be tubai niyalma efulehe, Hojiyan sebe dulemburakū seme, dalbade bisire jugūn be olime Isikilik i nukte be dorime yabuki seci, geli Isikilik i urse jugūn heturere de geleme ofi, amasi juve dedun marifi Alai jugūn de dosire de, geli Edegene i urse dulemburakū seme donjifi, jing gūnin baharakū hebešeme bisire de, amba ejen i fargara cooha isinaha seme lete lata ulha jaka be waliyafi, emu niyalma yarume yabure Haratigin sere ajige jugūn de dosika sembi, Isikilik i ursei gisun, ere ajige jugūn Anjiyan de hafunambi, Hojiyan i ahūn deo aika meni nukte de jici, meni baci suvunde mejige bufi, muse hūsun acafi uhei jafaki, aika suveni Anjiyan de geneci, suvve tosome jafakini seme alanjihabi, ...” (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 2012, 88-89 бб.)

Котормосу: “... (1759-ж.) 20-августунда, Анжияндын тегерегинде жашаган буруттардын Жоош уруусунун бийи Кожиярдан элчилер Токто, Йогасиди (?) келип айтышты: “Биздин бийибиз Кожиярдын атынан айтабыз (манжурчада “айтуусунда, сөзү боюнча” деп берилет), жакынкы күндөрдө бурут уруулары Барган (Баргы) уруусунун бийи Ажыбий, Бөрү уруусунун бийи Андакул бий (бизге) киши жиберип айтышты, (алардын айтуусунда) Хожжа Жахан ж.башкалар (качып барып) турган жеринен бир бурут качып чыгып ичкиликтердин жайлоосуна (жашаган аймагына) барып айтыштыр, (анын айтуусу боюнча) Хожжа Жахан ага ини Жеркен, Кашгардан качып чыгып Бадакшанга баратканда (байкашат), (көрсө) жергиликтүү элдер Хожжа Жахан ага инилер (Бадакшанга) барбасын деп Бадакшанга өтчү чоң дарыядагы көпүрөнү бузуп салышыштыр, алар (Хожжа Жахан ж.б.) эгерде ичкиликтердин аймагы аркылуу кача турган болсок, ичкиликтер жолубузду тосот деп коркушат, (эгерде) артка эки бекет кайтып барып Алай жолуна кирип (каччу болсок), Адыгине-нин адамдары өткөрбөстүгүн угушат, айласы кетип эмне кылаарын (кайда качаарын) кеңешип жатышканда, улуу императордун улуу армиясы артынан кууп келип калат, андыктан (ага ини) мал жандыктарын таптап, бир гана адамдарын алып Каратегин (аркылуу өткөн) кичине жол аркылуу качып жөнөшөт, ичкиликтердин айтуусуна караганда бул жол аркылуу Анжиянга барууга болот (экен), эгерде Хожжа Жахан ага ини менин жайлоомо (жашаган аймагыма) келсе силерге кабар берем, күчүбүздү бириктирип (ага инини) кармайбыз, эгерде силердин Анжиянга барса, силер жолун тосуп кармагыла, деп айтышты”, ...”

Бул материалда көрүнүп тургандай эле, элчилер түштүк кыргыз урууларынын Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбийден эмес, Жоош уруусунун бийи Кожиярдан Цинге келип турат. Маалыматта Ажыбий бир гана Баргы уруусунун бийи катары көрсөтүлүп жатат. Демек, бул учурда айтылып жаткан өз ичине түштүк кыргыз урууларын камтыган “Адыгине уруу биримдиги” түзүлө элек болчу. Ал эми мындан көп өтпөй Дактана Анжиянга барганда алган маалыматтары көрсөтүп тургандай, Дактана Анжиянга барган учурда түштүк кыргыз урууларынын үстүнөн жалпы башчы катары Ажыбий көрсөтүлүп жатат. Анын үстүнө бир гана кыргыз уруулары эмес, кээ бир Анжияндык бектер да Ажыбийдин башкаруусунда болгондугу айтылууда. Автордун пикиринде бул мезгилдеги архивдик материалдарда айтылган “Адыгине” өзүнүн баштапкы бир канча урууларын

⁶ Бул кыргыз урууларынын атынан келген элчилердин Кашгарга жетип келген убактысы, ал эми айтылган уруулар өз ара жыйналып кеңешүү убактысы жана Кашгарга чейин жолго кеткен убакытты эске алганда, архивдик материалда берилген убакыттан бир топ мурун болуп өткөндүгүн айтууга болот.

өз ичине камтыган чоң уруу гана болбостон, жалпы түштүк кыргыз урууларынын жана бир канча Анжияндык бектердин да башында турган “Уруу биримдик” болгон. Түштүк кыргыз урууларынын бул мезгилдеги кыска мөөнөт ичинде биригүүсү ошол мезгилдин саясий кырдаалынан улам болгон. Цин империясы Жуңгарияны басып алып, Чыгыш Түркистандагы кожолор менен согуш жүргүзүп жаткан учурда, түштүк кыргыз уруулары Чыгыш Түркистандык кожолорду колдоп турушкан, бул боюнча манжурча архивдик булакта көрсөтүлөт:

“... , *damu Hasihar wargi baru genere ilan jugūn bi, Opil dabagan deri Hedzelat, Alai, Isbairam be yabume Margalang de isinafi, Margalang ci Hohani i Erdeni bek de isinaci ombi, ere jugūn i dalbade bisire Edegene, Isikilik junve aiman i burut ajige hojom de sain,*”

(ЦДСБМАДЖ, 38-т., 2012, 206-б.)

Котормосу: “... , *Кашгардын батыш тарабындагы жерлерге алып баруучу үч гана жол бар, алардын бирөөсү Опил (Опол?) тоосунан жолго чыгып Кызылат (Кызыларт?), Алай, Исбайрам (Исфара?) аркылуу өтүп Маргалаңга барууга болот, ал эми Маргалаңдан Кокондогу Ирдана бекке барса болот. Бул жолдо жашаган буруттардын Адыгине, Ичкилик уруулары кичине кожо (Бурхан ад Дин) менен жакшы мамиледе* ”

Демек, кезинде циндиктердин батышка жайылуусуна тоскоол болуп кожолорду колдоп турган түштүк кыргыз уруулары, циндиктер Чыгыш Түркистанды басып алып, кожолор Хожа Жихан менен Бурхан ад Дин жеңилип Бадакшанды көздөй качканын билип, Цин империясы менен алака түзүүгө чечим чыгарышат. Ошол себептен булактарда көрсөткөндөй түштүк кыргыз уруулары да кожолорду кармоодо циндиктерге колдоо көрсөтөөрүн билдиришет. Цин империясына колдоо көрсөтүү менен бирге, түштүк кыргыз уруулары саясий кырдаалдын олуттуулугунан улам, күчтөрүн бириктирип сырткы душманга чогуу каршы сокку берүү максатында Ажыбий башында турган “Адыгине уруу биримдигин” түзүшөт. Ошол себептен Цин империясынын биринчи расмий элчилигинен кийинки мезгилдерде жалпы түштүк кыргыз урууларынын атынан көпчүлүк учурда Адыгиненин Ажыбийи “жалпы башкаруучу” катары көрсөтүлөт. Бул мезгилде түштүк кыргыз урууларынын Цин империясына карата жүргүзгөн саясаты бир тараптан союздук алака түзүү претинде болсо, экинчи тараптан жалпы Орто Азия элдери сыяктуу эле циндиктердин батышка аскердик жайылуусунан кооптонушкан. Дал ушул жагдай түштүк кыргыз урууларынын саясий биригүүсүнө алып келген.

Анжияндык бектердин Ажыбийдин бийлиги астында болуусунун себеби жана Ажыбийдин түндүк кыргыз уруулары менен күч бириктирүү үчүн жасаган аракеттери

Жогоруда булактан алынган маалыматта айтылгандай, Анжиянды башкарган 4 бек⁷ болгон, алардын баарысы Ажыбийдин башкаруусунда турушкан. Бул маалыматты Кашгардан жолго чыгып алгач Анжиянга барган Цин империясынын биринчи расмий элчиси Дактана Анжиян тургундарынан сураштырып билет. Ошондуктан, Дактана кыргыздардын Ажыбийи Фергана өрөөнүндө таасирдүү күчкө ээ экендигин билип, кайра Анжияндан ал кездеги Ажыбийдин отурган аймагы Ноокатка келип Ажыбийге жолугат (Чжэнь Чжу, 2022, 105-106 бб.). Ал учурдагы булактарда Ирдана бий Маргалаң, Кокон, Анжиян, Наманган шаарларын башкарган бек (ПЧФ, 2-тк., 82-бк., 1990, 2427-2428 бб.) деп аталганы менен анын ал жерлердеги бийлиги туруктуу эмес болчу. Ар кайсы шаарлардын бир канча бектери болуп, Ирдананын бийлигин толугу менен кабыл алыша элек болчу, кээ бир учурларда Ирдана менен согушуп турган учурлар болгон. Буга мисал, жогоруда айтылган Анжияндын бектери Ирданага каршы туруп, ага каршы күрөшүү үчүн Ажыбий менен күч бириктирип Ирданага сокку берүүнү көздөшөт, бул тууралуу манжурча булакта берилет:

⁷ Ар кайсы булактарда берилген маалыматтар боюнча аталып жаткан мезгилде (Цин менен Фергана өрөөнүнүн калктары биринчи жолу расмий алака түзүп жаткан учурлар) Анжияндын бир канча бектери болгон, Наливкин Анжияндын беги катары “Ирис Кул Бийди” көрсөтөт (Наливкин, 1886, 68-б.); Манжура архивдик булактарда Анжияндын беги Утан Букун (*Ūtan Bukun*) аттуу киши болгондугу жазылат (КБТА: ЦМБКК, 03-0180-2020-003); кытай тилинде жазылган “Сиюй Дили Тушо” китебинде бул учурдагы Анжияндын беги “*Oitambukul*” (*Эйитаму Букуэр*) болгондугун көрсөтөт (Юань Миндао, 1992, 159-б.), бул манжурча булактардагы “*Ūtan Bukun*” деген аттын кытай тилине транслитерациясы экендигин көрүүгө болот; “Сиюй Тучжи” китебинде Анжияндын беги катары “Токтомухамед” (Токтомат) бекти көрсөтөт. Бул булактарда бир эле мезгилде Анжияндын бектеринин үчөөсүнүн аттары берилип жатат, демек жогоруда берилген “Анжияндын 4 беги Ажыбийдин башкаруусунда болгон” деген маалыматта берилген 4 бектин үчөөсү аталган кишилер болгондугун божомолдоо мүмкүнчүлүгү бар.

“.....jakan Anjiyan i urse, Edegene i emgi acafi Sayak, Sarbagasi i burut Mimathūli, Arzamat sede elcin takūrafi ceni cooha de acafi, Erdeni be dailaki guilenehe be Mimathūli se Kasigar de ambasa bi, giyan i dacilaci acambi seme ahasi de elcin takūraha bime, geli Sarbagasi i bii Cirikci de hebdenehede, Cirikci Sayak i bii Mingyalha i deo Temurjan i baru hebeşefi, Temurjan se ainaha seme cooha aşşaci ojarahū seme Mimathūli sei niyalma be amasi bederebuehabe ahasi de alanjiha be, cembe saışame şangnafi unggihe jergi babe donjibume wesimbuhe bihe.....” (КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012, (063-2815))

Котормосу: “..., жакында, Анжияндын калкы Адыгине менен биригип, Саяк, Сарыбагыш буруттардын (урууларынын) бийлери Маматкул, Арзыматка элчи жиберип күч бириктирип Ирданага сокку берүү туурасындагы маселе боюнча Маматкул ж.б.-лар “Кашгарда (Цин) генералдары турушат, жакшысы алардан сурап көрсөк (эмне кылуу керектигин) туура болот” деп ойлошуп мага (генерал Чжао Хуэй) элчи жиберилип (айтышты), андан сырткары, (Маматкул) Сарыбагыш бийи Черикчиге (Ирданага бирдиктүү күч менен сокку берүү туурасында) айтканда, Черикчи Саяк бийи Миңжылкынын иниси Темиржан менен кеңешет, Темиржан ж.б.-лар Маматкул бийдин элчисине “Кандай болбосун Ирданага согуш менен каршы чыгууга мүмкүн эмес” деп жооп беришет. Бул иштерди Маматкулдун кишилери мага (Чжао Хуэй) келип айтышты, мен аларды алкыштадым жана аларга белек ыроолодум, ...”

Бул берилген манжурча архивдик документтеги маанилүү маалыматтардын бири бул Анжияндын бектери Ажыбийге кошулуп Ирданага каршы чыккандыгын көрсөткөндүгү. Демек, Ажыбий түштүк кыргыз урууларын бирдиктүү күчкө айландырып, андан сырткары Ирданага каршы анжияндык бектерди да өз тарабына тарта алган. Экинчиден, анжияндык бектер менен бирге түндүк кыргыз урууларына да атайын элчи жиберип жалпы кыргыз урууларын бир бүтүндүү болуп, күч бириктирип Ирданага каршы согушка үндөп жатат. Ал эми Маматкул бий баш болгон түндүк кыргыз урууларынын Ажыбийдин чакырыгына берген жообунун негизги себеби ал кезде манжур генералдарына белгисиз болгон. Маматкул бий Цин генералдары императоруна жазган баяндама катында жазгандай “Кашгардагы Цин генералдарына” аларга “баш йигендик” көрсөтүп алардан кеңеш алуу керектигинен улам эмес⁸, ар кайсы уруу башчылары арасында кеңешип чечим чыгарган. Чындыгында, түндүк кыргыз уруу башчыларынын Ирданага каршы согушка чыгуудан баш тартуусу Цин генералдарынын кеңешинен улам эмес, же алардан алган белектерден улам эмес, ал кездеги жалпы Орто Азия калктарынын Цинге каршы жашыруун “Газават” уюштуруп жаткандыгынан улам болгон (Сапаралиев, 1995, 91-б.).

Берилген документтеги маалыматта Цин генералдары Ажыбийдин түндүк кыргыз урууларына күч бириктирүү үчүн жиберген элчилерине берген жообу үчүн Маматкулду алкыштап, белектерди ыйгаргандыгы айтылып жатат. Бул көрүнүш ал мезгилде циндиктер кыргыздардын бирдиктүү күчкө айлануусуна каршы болгондугунан кабар берет. Албетте, Чыгыш Түркистанга чектеш жашаган, мурдатан кожолорду колдоп келген кыргыз урууларынын чачыранды, алсыз болуусу циндиктер үчүн ыңгайлуу болгон. Ал эми анжияндыктардын кыргыздарга кошулуп Ирданага каршы күрөшкө чыгуусунун себептеринин бири катары төмөндө берилген манжурча документтеги Ажыбийдин Кашгар генералына берген маалыматынан ала алабыз:

“..., ere anya ilan biyade Erdeni i niyalma, Anjiyan i Yarmatatalik gebungge sain niyalma be waha turgunde, tubai urse Erdeni i baru ehrefi, atalik gebungge niyalma be elcin obume takvrafi minde alanjihengge, be geren burut sebe yooni guilefi Erdeni be tabcilambi, ...” (КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012)

⁸ Манжур тилиндеги документтер Цин генералдарынын түзмө түз императоруна жазган каттары болгондуктан, алар каттарында дайыма императордун ордун ар кандай түрдө улууланып жазышкан. Көпчүлүк учурда алар императорго чындыкты айтпудан коркушкан, мисалы, империянын же императордун “улуу” атына доо келтирчү кандайдыр бир окуялар пайда болсо, мындай кабарлар императорго жеткен эмес, же бурмаланып жеткен. Цин императору өзүн дүйнөдөгү теңдешсиз улуу империянын башкаруучусу, демек, эң улуу теңдешсиз император деп эсептеген, ошондуктан тегерегиндеги башка элдердин баарысын (алардын ичинде кыргыз (бурут) урууларын да) өзүнүн теңине албай аларды “вассал” катары көргөн, жада калса күчтүү Россия империясы да, батыш империалисттик өлкөлөрү да Цин булактарында (негизинен Цин доорунун баштапкы жана ортоңку мезгилдеринде) “вассалдар” деп жазылган. Ошондуктан, Цин доорундагы манжурча, кытайча булактарды колдонууда бул сыяктуу факторлорду эске алуу абзел.

Котормосу: “..., бул жылдын (1762) (салтуу календарь боюнча) 6-айында Ирдананын кишилерин Анжияндын Ярмат аталык аттуу жакшы кишинин өлтүрүшөт. Ошол себептен, ал жердин адамдары (анжияндыктар) Ирданага каршы душман болуп калышат (мамилеси бузулат), (андан соң) Аталык деп аталган бир кишинин мага элчи катары жиберип айтышты: “биз бүт буруттарды бириктирип Ирданага каршы согушка чыгалы, ...”

Ирдана өзүнүн тегерегинде жашаган кыргыз уруулары биригип, ал эле эмес өзүнүн башкаруусу астында катарында тааныган Анжияндык бектерди да өз тарабына ыктатып, бийлигине коркунуч жараткан Ажыбийдин барган сайын күчтөнүүсүнө айла табуу керек эле. Ирдана үчүн бул маселе кыйынга турган жок.

Цин империясы менен Кокон арасындагы жашыруун келишим

Дактана Ажыбийге болгон сапарынан кийин батышты көздөй элчилигин улантат. Алгач Анжияндын бектеринде болот, андан кийин Маргалаңга, Коконго барып Ирданага жолугат. Бул жолугушудан кийин Дактана Ферганадагы эң күчтүү фигура Ирдана экендигин билет. Ирдана Ажыбийге караганда ар кайсы тараптан күчтүүрөөк экендигин, жана ага карабастан Ирдана өзүнүн тегерегиндеги кыргыз уруулары тарабынан ар кандай чакырыктарга дуушар болуп тургандыгын үйрөнөт. Б.а. Фергана өрөөнүндө Ирдана менен Ажыбийдин кыргыздары арасында бийлик үчүн атаандаштык бар экендигин көрөт. Буга мисал Ирдана “Цинге моюн сунуусуна” жооп катары Цин императоруна үч өтүнүчүн аткарылышын суранат. Ал өтүнүчтөрүнүн эң негизгиси тегерегиндеги “буруттарды тыюу” үчүн Цинге жардам менен кайрылат. Бул көрүнүш Ирдананын тегерегиндеги кыргыздардын белгилүү бир таасирдүү күчкө ээ экендигинен кабар берет. Ирдана өз күчү менен Ажыбийди жеңе албастыгынан улам, ага каршы башка кызыктар тараптар менен келишимге келүүгө аркеттенген. Бул учурда Кокон менен Цин империясы “жашыруун” түрдө Ажыбийдин күчүн алсыратуу үчүн келишимге келип, анын ар кандай өз бийлигинин таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн жасаган иш аракеттерине бут тосууларды жасап турушкан, мунун натыйжасында Ирдана тегерегиндеги кыргыз урууларын өзүнө каратууга аракеттенген. Чындыгында, ал мезгилде кыргыздардын бийлигинин алсыроосу Кокон менен Цин империясы үчүн чоң кызыкчылык алып келген. Анткени, жаңы эле жаңы территорияларды басып алган Цин империясы ал жерлерде өзүнүн бийлигин орнотуу үчүн козголоңчу кожолорду колдоп келген кыргыздардын күчтүү биримдиктүү бийлигинин пайда болушуна кескин түрдө каршы болгон, ал эми Кокон өзүнүн тегерегиндеги кыргыздарга карата жүргүзгөн баскынчыл саясатынын бир канча себептери болгон. Алардын негизгилеринин бири Чыгыш Түркистан (бул кезде Цин империясынын бийлиги астындагы) менен жүргүзгөн соода кербендеринин сактыгын камсыздоо болгон. Анткени, өздөрүнүн территориялары аркылуу өтүп турган Кокондун соода кербендерин кыргыздар карактап турушкан (Абдужапар уулу, 2024).

Цяньлун императордун башкаруусунун 24-жылынын 10-айынын 10-күнүндө (1759- ж. 30-декабрь) Дактана Коконго болгон элчилигин аяктап Ирдананын Цинге элчи катары жиберген кишилерин Токтомухамед, Баймухамед ж.б. менен генерал Чжао Хуэйга кайтып барат. Дактана өзү менен алып келген Ирдананын катында төмөнкүчө жазылат:

“额尔德尼伯克敬请大皇帝钦差统兵将军大人等安，仰赖大皇帝洪福，大众安善。闻得哈萨克、布鲁特俱奉檄文，我等正在盼望今侍卫等前来，不胜感悦，特差亲信人等面禀，如蒙许允进京，并求指示等语”(ПЧФ, 2-тк., 82-бк., 1990, 2427-2428 бб.)

“Ирдана бек (мен) Улуу урматтуу императордун генералынын амандыгын тилейм, Улуу императордун аркасы менен элим тынч аман. Угушумча, казак, буруттар сизден буйрук кат алышыптыр, мен да жансакчыңыздын (Дактана) келишин чыдамсыздык менен күтүп жаткан элем, (келгенине) абдан кубанычта болдум. Өзүмдүн жакын адамымды (өзүңүзгө) “жүз көрүшүп (өтүнүчүмдү) оозеки айтуу” үчүн атайын жибердим, суранычым (ага) Чоң калаага (Пекин) кирүүгө уруксат бериңиз, жана (эмне кылуу керек экендигин айтыңыз) жол көрсөтүңүз ж.б.”

Бул катта Кокондун Ирдана беги Чжао Хуэйдан элчисине Пекинге барууга уруксат сурап, ага жол көрсөтүп алып баруусун өтүнүп жатат, андан сырткары маанилүүсү элчиси императорго бетме бет айтуу үчүн “оозеки кабар” алып бара жаткандыгын билдирүүдө. Бул кабардын эмне болгондугу

тууралуу “Пиндин Чжунгаэр фанлюе” булагында төмөнкү маалыматтар берилет:

“臣等询问来使有何面禀，据称我布鲁特诸部每相侵夺，我额尔德尼伯克欲为剖断是非，恳求大皇帝赏给玺书，约束布鲁特” (ПЧФ, 2-тк., 82-бк., 1990, 2427-2428 бб.)

“Мен (Чжао Хуэй) келген элчиден кандай оозеки кабар экендигин сурадым, анын айтуусуна караганда “буруттардын ар кайсы уруулары ар жолу (бизди) талап тоноп жүрүшөт, менин бегим Ирдана бек бул маселени чечүүнү каалайт, (ошондуктан) Улуу императорго (императордун мөөү коюлган) катын алып келип, (ошонун жардамы менен) буруттарды тыюуну (көздөйт).”

Маалыматта айтып тургандай Ирдана элчиси аркылуу Цин императоруна оозеки кабар жөнөтөт. Ирдана эмне үчүн оозеки түрдө өтүнүчүн жөнөтүп жаткандыгын билүү кыйынга турбас. Анткени, биринчиден, элчилер кыргыздардын аймактары акылуу өтүп жатат, эгерде Ирдана кагазга “кыргыздарды тыюу” тууралуу оюн жазып жиберген болсо, карактап тоногонго көнгөн кыргыздар тарабынан кармалып өзүнүн кыргыздарга каршы колдоо издегени заматта ачылып калмак. Анын үстүнө элчилер менен чогуу кыргыз элчилери да барып бир эле учурда императордун “аудиенциясында” болгондугун булактардан көрүүгө болот (ПЧФ, 2-тк., 84-бк., 1990, 2463-2464 бб.). 1760- жылдын февраль айында Цин императору Кокондон, буруттардан, Бадкашандан ж.б. жерлерден келген элчилерди кабыл алат (Циншигао, 12-бөлүм, Гао-цзун бенцзи, 1977, 450-б.). Цин императорунун Кокон элчисинин алып келген “оозеки өтүнүчү” боюнча булактарда төмөнкүчө маалымат берилет:

“又敕谕霍罕额尔德尼伯克：……，俾使人面陈等语。今来使等并无所请，……。获送尔使之索诺木车凌等，仍有面传谕旨”(ПЧФ, 2-тк., 85-бк., 1990, 2474-б.)

“Кокондун Ирдана бегине (императордун) улуу буйругу берилди, ..., анын элчисине “оозеки өтүнүчүн” айтуусун буюрганда, бүгүн келген элчи эч нерсе өтүнбөдү, анын (Ирдананын) элчисин (Коконго) коштоп баруу үчүн Сономцерен ж.б.-лар жөнөтүлдү, алар да “оозеки буйрук” алып барышат.”

Бул маалыматта Ирдананын элчиси императорго алып келген “оозеки өтүнүчүн” айтпагандыгы тууралуу жазылууда. Бирок, логикалык жактан ойлонуп көргөндө, атайын бир өтүнүчтү айтуу үчүн ушундай жол арытып барган элчи каалаганын айтпай кайтуусу мүмкүнбү, же элчи өз өкүмдарынын буйругун аткарбай коюусу нормалдуу көрүнүш болгонбу? Чындыгында, маселе башка жерде жатат. Элчинин мындай иш аракети, өзү менен чогуу император сарайында Ажыбийдин элчиси да болгондугунан улам болушу толук ыктымал. Булакта берилет:

“乾隆二十五年春正月丁巳……布鲁特额德格讷阿济比使人锡喇噶斯等至京，命入宴时坐于霍罕使人之次……”(ПЧФ, 2-тк., 84-бк., 1990, 2463-2464 бб.)

“1760-ж. 27-февралында, Адыгинелик бурут Ажыбийдин элчиси Шергазы ж.б. борборго (Пекинге) келишет, салтанаттуу жыйналышка кирүүдө ага (Шергазы) Кокон элчисинен кийинки орунга (жанына) отуруу буюрулат”

Демек, жанында Ажыбийдин элчиси олтурганда Кокон элчиси Токтомухамед Ирдананын “жашыруун оозеки өтүнүчүн” айта алган эмес. Ал эми Цин императору да Кокон элчисине киши коштоп ал аркылуу “оозеки буйрук” жибергенине караганда, Токтомухамед баарыбир “оозеки өтүнүчүн” айткандыгын, ошондой эле бул убакыттан баштап Кокон менен Цин ортосунда Ажыбийге каршы “жашыруун” союз иштей баштагандыгын билүүгө болот. Ал эми Сономцерен Коконго алып барган императордун “оозеки буйругу” цин доорундагы кытайча булаткарда берилген эмес, бул маалымат манжурча архивдик документтерде сакталып калган. Анда айтылат:

“……tere nerginde, So amban U amban molo Toktamet be gairi, ejen han i baci jifi, Edegene be darire

de Edegene aiman i Ajibii de niyalma takūrafi, Ajibii sede, suweni Erdeni bek i nukte ci ejen han i bade amasi julesi yabure hūda be adarame tosome tabcilaci ombini, amasi Bu seme niyalma takūraha de, Ajibii i gisun ambasa Erdeni bek i jakade genefi amasi isinjitele, bi nuktei geren ahalaci sebe isabufi, urumakū gemu baicame tucibufi aliyaki seme, So ambasa de angga aljaha, amala So ambasa mini jakade jifi, ejen han umesi elhe babe minde ulhibuhe de, bi donjifi umesi urgunjehe, ejen han Kasigar dabagan i cargide bisire urse be si jirgabume tuwancihiyame tuwašatakini, Kasigar dabagan i ebele i aiman, be jirgabume tebuki seme ejen hani aisin hese be ambasa minde ulame wesimbuha de bi So ambasa de delen jafara jaka be alibufi, sain i amasi unggire de Ūtan Bukun be tucibufi, So ambasa be Oos de isibume fudebume unggire ildun de, Ajibii i baicame tucibufi Oos de belhehe jaka be gajikini seme Ūtan Bukun be So ambasa be da-halabume ungiihe.....” (КБТА: ЦМБКК, 03-0180-2020-003, (066-3074)-(066-3075); ЦДСБМАДЖ, 61-т., 2012,

291-292 бб.)

“..., бул учурда Сономцэрен төрө менен Удай төрө Токтомухамед молдону императордун сарайынан алып келишти, Адыгиненин аймагынан өтүп бара жатканда, алар Бу аттуу кишидин Ажыбийге жиберип: “Сен эмне үчүн Ирданын жери менен улуу императорго караштуу аймактардын арасындагы жолдордо өтүп бара жаткан соода кербендерин тосуп, аларды карактайсың?” – деп айтканда, Ажыбий төрө Сономцэрен ж.б.га: “Сиздер Ирданын жерине (ордосуна) барып кайтаарыңызга чейин мен өз акалакчиндеримди чогултуп, алардан сураштырып (ким талап тоногондугун) аныктайм”, - деп айтты. Андан соң Сономцэрен төрө ж.б-лар менин (Ирдана) ордомо келишти, жана мен улуу императордун амандыгын угуп аябай сүйүндүм. Төрөлөр улуу императордун улуу буйругун мага жеткиришти: “Кашгар тоосунун аркы тарабындагы элдерди сен көзөмөлгө алып, башкар, (ал эми) Кашгар тоосунун берки тарабындагы элдерди биз тынчтандырабыз (башкарабыз).” Андан соң мен Сономцэрен ж.б.-ларга белек бекчек ыйгардым, жана аларды (императорго) сак саламат жеткирип берүүсүн өтүндүм. Утан Букунду төрөлөр менен кошо Ошко чейин узатып баруу үчүн жөнөттүм, жана алар Ошко барганда (Ажыбийден буга чейин анын элдери карактаган соода товарларын) Ажыбий аныктап чыккандан кийин ала келүүсүн буюрдум.”

Бул документтеги “Кашгар тоосунун эки тарабы” туурасындагы маалымат кытайча булактарга киргизилген эмес⁹, анын үстүнө кытайча булактарда Ирдана тарабынан бул тууралуу Цин генералдарына айтылганда император мындай “келишим” болгондугун четке каккандыгы тууралуу маалымат кездешет (Циншигао, 12-бөлүм, Гао-цзун бенцзи сань, 1977, 462-б.). Дал ушул “Кашгар тоосунун эки тарабы” туурасындагы келишим, негизинен, XVIII к. ортосунда Ажыбий баш болгон кыргыз урууларынын биримдиктүү бийлик куруусуна каршы келишим болгон. Ушул келишимдин негизинде кербен жолдорун контролдогон кыргыз урууларынын өз территориялары аркылуу өткөн кокондук соодагерлерди талап тоноду деген шылтоолор менен эки тараптан айыптоолор башталат. Ошондой эле, Ирдана бек элчиси Токтомухамед молдо жетектеген элчилиги ийгиликтүү Пекинден кайтып келгенден кийин Адыгине кыргыздарына каршы масштабдуу кол салууларын баштайт. Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларын башын бириктирип Ирданага каршы күч жыйноого болгон иш аракеттери Цин тарабынан да колдоого алынбайт, тескерисинче, Ажыбийди колдобогон кыргыз уруулары Цин бийлиги тарабынан алкышталып, сыйланат. Натыйжада, XVIII к. орто ченинде Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларынын башын бириктирип сырткы душмандарга каршы бирдиктүү бийлик куруу иш аракеттери сырткы күчтөрдүн таасиринен жана ошол мезгилдеги Орто Азиядагы кырдаалдан улам жүзөгө ашпай калган.

Жыйынтыктоо

XVIII к. ортосунда Кокондун Ирдана беги менен Адыгине кыргыздарынын башчысы Ажыбий Кашгардын батыш тарабындагы аймактарда чоң таасирдүү күчкө ээ эки фигуралар катары манжурча архивдик документтерде айтылат. Цин империясы Чыгыш Түркияга бийлигин орноткон учурда

⁹ Анткени, жогоруда айтылгандай, генералдар чыныгы кырдаалды императорго түз айта алышкан эмес. Эгерде Цин менен Кокон мындай келишим түзгөндүгү ачык айтылса, эки тарап бирдей статуска ээ экендигинен кабар берет. Бул нерсе Коконду вассал катары тааныган императордун “теңсиз, улуу император” экендигин ачык четке каккандыкка жатат. Ал учурдун мыйзамы боюнча империя менен вассал өлкө эч кандай келишим түзүүсү мүмкүн эмес болчу. Ошондуктан, кийинки кытай тилинде жазылган булактарда бул келишим айтылбайт, жана болгондугу четке кагылган.

Баргы уруусунан чыккан Ажыбий Адыгине, Ичкилик, Каретегин, Карабагыш ж.б. урууларды бириктирип Адыгине уруу биримдигин түзгөн. Адыгине уруу биримдигинин түзүлүшү ошол мезгилдин катаал саясий кырдаалына жараша болгон. Анткени чыгыш тараптан Цин империясы Чыгыш Түркистанды каратып, анын батыш тарабындагы ээликтерге коркунуч жарата баштаган. Ошол эле учурда батыш тараптагы Кокондук Ирдана бектин кыргыздар менен болгон туруксуз мамилеси да кыргыз урууларынын өз ара биригип бирдиктүү күч куруусуна түрткү болгон. Ал эле эмес, Кокондун бийлиги Фергана өрөөнүндөгү шаарларга толук орной элек болгон, ошондуктан Анжиян сыяктуу шаарлардын бектери тегерегиндеги кыргыз урууларынын таасири астында болушкандыктан кээ бир учурларда Ирданага каршы иш аракеттерде Адыгине кыргыздары менен бир тарапта болушкан.

Орто-Азия ээликтери жана уруулары өз ара атаандаштыкта алар менен жаңыдан түздөн-түз мамиле түзө баштаган Цин империясын өз кызыкчылыктарына колдонууга умтулушкан. Ирдана бек Цин империясынын жардамы менен өзүнүн бийлигине чакырык жаратып турган тегерегиндеги кыргыз урууларын тыюуну көздөгөн. Ирдана бек атайын Пекингге элчи жиберип Цин императорунан тегерегиндеги кыргыздарды тыюу ниетин колдоосун суранат. Анын бул өтүнүчүнө жооп катары Цин императору Ирдана бек менен таасир аймагын бөлүшүүнү сунуштайт. Тагыраак айтканда, Кашгар тоосунун чыгыш-батыш тарабындагы аймактарды өз ара бөлүшүп башкаруу тууралуу сунушун айтат. Бирок эки тараптын бул келишими ал аймактарды мекендеген Адыгине кыргыздарынын кызыкчылыгына каршы келген. Анткени, Цин империясы менен Кокон арасындагы соода кербендери Адыгине кыргыздарынын жерлери аркылуу өтүп турган. Ал мезгилге чейин Чыгыш Түркистандык кожолорду колдоп келген Адыгине кыргыздарын алсыз абалга келүүсү жаңы эле Чыгыш Түркистанда бийлигин орноткон Цин империясы үчүн пайдалуу болгон. Анткени, жаңы ээлеген аймактарда өз бийлигин турукташтыруу керек болчу. Ал эми Кокон менен кыргыз урууларынын арасындагы келишпестик Цин бийлигинин пайдасына иштеген. Натыйжада, Ирдана бек Цин императорунун жообун алгандан кийин тегерегиндеги кыргыз урууларына каршы баскынчыл саясатын баштайт. Ажыбийдин сырткы баскынчыларга каршы жалпы кыргыз урууларын башын бириктирип бирдиктүү күч куруу үчүн жасаган аракеттери Цин бийлигинин кийлигишүүсүнөн улам ишке ашпай калган.

Адабияттар:

1. Абдужапар уулу, К. (2024). *XVIII к. орто ченинде кыргыздардын Адыгине уруусунун Цин династиясы жана Кокон менен байланыштары – Ош окуясынын мисалында* (магистрдик диссертация). Кытайдын коомдук илимдер академиясынын университети, Тарых институту, Пекин.
2. Наливкин, В. П. (1886). *Краткая история Кокандского ханства*. Казань: тип. Ун-та.
3. Сапаралпиев, Д. (1995). *Взаимоотношения кыргызого народа с русским и соседними народами в XVIII в.* Бишкек: Илим.
4. 中国第一历史档案馆: 军机处满文录副奏折. (Кытайдын биринчи тарыхый архиви [КБТА]: Цзюньцзичу манжурча баяндама каттардын көчүрмөсү [ЦМБКК]. (ман.)).
5. 中国社会科学院中国边疆史地研究中心和中国第一历史档案馆. (2012). *清代新疆满文档案汇编*. 南宁: 广西师范大学出版社. (Кытай коомдук илимдер академиясына караштуу Кытайдын чек аралаш аймактарындагы тарыхый жерлерди изилдөө борбору жана Кытайдын биринчи тарыхый архиви. (2012). *Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин жыйнагы [ЦДСБМАДЖ]*. Наньнин: Гуанси педагогикалык университетинин басмасы. (ман.)).
6. 马子木和乌云毕力格(编) (2019). *经略西北: 巴达克山与乾隆中期的中亚外交*. 上海: 上海古籍出版社. (Ма Зыму жана Уюнбилг, Б. (ред.) (2019). *Түндүк-батышты багындыруу: Бадакшан жана Цяньлун императордун башкаруу учурундагы Орто-Азия менен дипломатиялык мамилелер*. Шанхай: Шанхай байыркы китептер басмасы. (кыт.)).
7. 赵尔巽. (1977). *清史稿*. 北京: 中华书局. (Чжао Эрсюй. (1977). *Циншигао*. Пекин: Кытай китеп басамасы. (кыт.)).
8. 陈柱. (2022). 清朝与布鲁特额德格讷部的最初关系. *中国边疆史地研究*. 第3期. 100-110. (Чжэнь Чжу. (2022). Цин династиясы менен Адыгине буруттарынын алгачкы байланыштары. *Кытайдын чек аралаш аймактарындагы тарыхый жерлер боюнча изилдөөлөр*. №3, 100-110 бб. (кыт.)).
9. 傅恒. (1990). *平定准噶尔方略*. 北京: 全国图书馆文献缩微复制中心. (Фу Хэн. (1990). *Пиндин Чжунгээр Фаньлюе*. Пекин: Бүт өлкө китепканаларында сакталган жазма эстеликтерди микрокопиялоо борбору. (кыт.)).
10. 阮明道主编. (1992). *西域地理图说注*. 延吉: 延边大学出版社. (Юань Миндао (ред.). (1992). *Сиюй дили тушучоосу*. Яньцзи: Яньбянь университетинин басмасы. (кыт.)).